

IV. SPOLEČENSKÉ ZMĚNY V PRŮBĚHU 18.STOLETÍ

a) obyvatelstvo

Po demografické expanzi v letech 1450-1600 nastoupilo v Evropě období stagnace a dokonce regresu. V 17.století se vytlidňovaly země střední Evropy i Španělsko, nezvyšovala se hustota obyvatelstva ve Francii a Itálii, naproti tomu rychle rostl počet obyvatel Spojeného Nizozemí a Velké Británie. K příčinám demografické deprese patřily náboženské války, zvláště třicetiletá válka, epidemie a důsledky celkové hospodářské recese. Příkladem spojitosti hospodářského rozvoje a demografické situace může být Spojené Nizozemí, kde došlo v 17.století jak k ekonomickému rozkvětu, tak přírůstkovi obyvatelstva.

V 18.století obyvatelstvo Evropy o něco méně trpělo neúrodami a značně méně epidemiemi. Pokud jde o války, zmenšil se v 18.století podíl civilního obyvatelstva na vojenských ztrátách. Největší ztráty evropských armád byly v 18.století způsobeny ve válkách o dědictví španělské 1702-1713, dědictví rakouské 1740-1748 a sedmileté válce 1756-1763.

Jestliže počet obyvatel Evropy na počátku 18.století dosahoval asi 120miliónů, vzrostl jeho počet během století na 190miliónů, tj. o více než 58%. Počet obyvatel habsburské monarchie se zvýšil z 8 na 23miliónů, Pruska z 2 na 8,7miliónů, evropského Ruska z 18 na 29miliónů. Demografická expanze se dotkla zvláště industrializujících se zemí (Anglie, Čechy, Slezsko). Nej hustěji osídlenými oblastmi byly v 18.století severní Itálie, Holandsko a Francie.

Nejrychleji rostl počet Evropanů mimo Evropu. Vedle přílivu imigrantů to byl nezvykle vysoký přirozený přírůstek (častým jevem byly rodiny s deseti dětmi). Počet kanadských Francouzů vzrostl ze 16tisíc v roce 1706 na 130tisíc v roce 1784, v anglických koloniích Severní Ameriky bylo v roce 1715 na 375tisíc bílých obyvatel, zatímco v roce 1800 to bylo již 4300tisíc Evropanů. Ve stejné době počet černochů vzrostl ze 60tisíc na 1milión. Počet Indiánů v Severní Americe klesl na 10% na konci 18.století, zatímco v Jižní Americe Indiáni představovali značnou většinu obyvatelstva. Vedle Indiánů, Španělů, Portugalců a černochů zde rostl počet mesticů a mulatů. Jen ve 2.polovině 18.století počet obyvatel Jižní a Střední Ameriky vzrostl z 11 na 19miliónů a koncem století tam žily 3-4milióny Evropanů.

Největším etnickým přesunem, ke kterému došlo v 18.století, byl transfer asi 6miliónů černochů z Afriky do Ameriky. Na rozdíl od bílých imigrantů černí otroci v Americe měli velmi nízký přirozený přírůstek. Přiváželi převážně muže, kteří trpěli vysokou úmrtností. Na konci 18.století byly v obou Amerikách asi 4milióny černochů, jejich největší seskupení byla v Brazílii a na Antilách.

Také bílá imigrace měla mnohdy napůl nevolnický charakter. Evropská chudina uzavírala dohody s koloniálními podnikateli a teprve po vypršení kontraktu získávala osobní svobodu. Hlavním motivem imigrace do Ameriky bylo hledání lepších podmínek a náboženské svobody.

Exodus francouzských kalvínů trval ještě v prvních desetiletích 18.století. Usídlovali se od Severní Ameriky (v anglických protestantských koloniích) po Rusko a Turecko. Značné skupiny hugenotů zůstaly v Ženevě a Amsterdamu, další tisíce byly v Londýně a Braniborsku. Skupiny francouzských náboženských emigrantů se usídlily v mnoha německých a skandinávských městech,

dokonce i ve Španělsku a Portugalsku. Podnikaví hugenoti se usídlovali zejména tam, kde živě pulzoval mezinárodní obchod. Kromě náboženských emigrantů odcházela z Francie i hospodářská emigrace; šlo mnohdy jen o sezónní odchody dělníků, řemeslníků a drobných obchodníků. Pro 18.století byla charakteristická migrace spjatá s šířením vlivu francouzské civilizace a módy. Zvláště ve střední a východní Evropě byla řada francouzských vychovatelů, kuchařů, parukářů, modistek, sluhů a zahradníků, stejně jako literátů a umělců, kteří byli vítáni na panovnických a šlechtických dvorech.

V exportu talentů a tvůrců se Francie vyrovnala Itálii, která tradičně dodávala Evropě architekty a malíře, herce a tanečníky, scénografy a dekoratéry, zpěváky a hudebníky, stejně jako zkušené diplomaty. Z Německa odcházeli technici, vědci i důstojníci. Zvláště v ruských státních službách bylo mnoho německých odborníků, kteří zde dosahovali vysokých hodností. Ve Francii se zase usídlila nevelká, ale hospodářsky aktivní skupina politických emigrantů ze Skotska (jakobitů). Ze Švýcarska pocházela řada dobrých pedagogů a lékařů, zejména z jeho románské části. V 18.století zesílila migrace švýcarských vojáků z německy hovořících kantonů, odkud odcházeli i rolníci do Pruska a Španělska.

Vedle Švýcarů se do vojenské služby za hranicemi hlásili také Irové, Skotové a Němci. Z hustě osídlených oblastí jihozápadního Německa odcházeli rolníci (Švábové) do Holandska a zvláště do střední a východní Evropy. Za vlády Fridricha II. bylo v Prusku usídleno 300tisíc kolonistů, mj. ve Slezsku. Ve 2.polovině 18.století asi 100tisíc Švábů směřovalo do zemí habsburské monarchie, zvláště do Itálie a Bukoviny. Na počátku vlády Kateřiny II. se na 25tisíc Němců usídlilo v ruském Povolží. V 18.století probíhaly značné migrační pohyby na území Uher a balkánských zemí. Zvláště pohyblivým elementem byli Srbové, kteří přicházeli do Uher i Ruska, Bulhaři (do Srbska a Makedonie) a Albánci (do Řecka). Na Krétu a Peloponesos přicházeli Turci. V severní Evropě Švédové pronikali do Finska.

V Rusku vnitřní migrace směřovala ze severu na jih a za východní hranice Evropy. Ruské osady na Sibiři měly ještě charakter vojenských posádek a správních center nebo opěrných bodů pro obchodníky a lovce. Postupovalo však i rolnické osídlení a vznikly doly a hutě v jekatěrinské a altajské oblasti. V 60 letech 18.století, 200let po překročení Uralu, bylo na Sibiři již 360tisíc Rusů a 200tisíc příslušníků původního obyvatelstva. Neosídlená Sibiř se stala místem vyhnanství politických provinilců a válečných zajatců.

V Asii největším migračním hnutím bylo pronikání Číňanů na západ (do Mongolska, Turkestánu a Tibetu) a hlavně na jih (do Barmy, Vietnamu, Siamu, Malajska a dnešní Indonésie). V evropské čtvrti v Kantonu žilo na konci 18.století asi 4500Evropanů. Evropští kolonizátoři přicházeli také do Indie a Indonésie. Celkem bylo v jihovýchodní Asii koncem století 20-30tisíc Evropanů, v britské Indii asi 5tisíc Angličanů.

V 18.století byl největším městem na světě Peking, který měl asi 3milióny obyvatel. V Číně, Indii, Japonsku a islámských zemích řada měst překročila 300-400tisíc obyvatel. V Evropě dosud největší Istanbul se 600tisíci obyvateli byl vystřídán v 18.století Londýnem. Největší město Latinské Ameriky -- Rio de Janeiro -- dosáhlo v roce 1800 okolo 100tisíc obyvatel, zatímco největší město Severní Ameriky -- Filadelfie -- mělo jen

25tisíc.

Ve Francii ve 2.polovině 18.století představovalo městské obyvatelstvo (v obcích nad 2tisíce lidí) asi 16%. K evropským velkoměstům nad 50tisíc obyvatel patřilo v roce 1700 na 30měst, z toho 9 v Itálii (Neapol, Benátky, Řím, Milán, Palermo, Messina, Florencie, Bologna a Janov), ve Francii 5 (Paříž, Lyon, Marseille, Rouen a Lille), v obojím Nizozemí 4 (Amsterdam, Antverpy, Brusel a Gent), ve Španělsku 3 (Madrid, Sevilla a Grenada), v Británii 2 (Londýn a Dublin), v Německu 2 (Hamburk a Berlín), v Rusku Moskva, Rakousku Vídeň, Portugalsku Lisabon, Polsku Gdaňsk a Dánsku Kodaň. Tento počet se v průběhu století zvýšil na 55, z toho 19 s více než 100tisíci obyvateli. V deseti největších evropských městech žilo v roce 1700 celkem 2milióny obyvatel a v roce 1800 na 3,6miliónu. Vzrostl počet velkoměst na východě a západě Evropy ve srovnání s dosavadní převahou jihu. V Anglii vedle tzv. shnilých měst, která se ocitla v úpadku, vznikala v jihozápadní části země nová průmyslová města, jako Manchester, Liverpool a Birmingham. Tato města železa, uhlí, bavlny a námořního obchodu zvětšila počet svých obyvatel 5-6x a dosáhla na konci 18.století 70-80tisíc lidí.

Na evropském kontinentě Itálie a Nizozemí zdědily hustou síť měst, v menší míře to platilo pro Francii, Španělsko, Portugalsko, Švýcarsko a jihozápadní Německo. Pro středomořské země byla charakteristická početná městská centra. V Itálii se dynamicky rozvíjel Turín a přístav Livorno. Na Pyrenejském poloostrově prožívaly značný rozvoj námořní přístavy Lisabon, Porto a Cádiz. Přístavním a průmyslovým městem byla Barcelona. Ve Francii vedle Paříže jen průmyslový Lyon a přístavní Marsailles překročily v 18.století bariéru 100tisíc obyvatel. Rozvíjely se námořní přístavy Bordeaux, Nantes a Rouen, průmyslová centra Lille, Nîmes, Amiens a Remeš a posádková města.

V Nizozemí, jihozápadním Německu a Švýcarsku se města rozvíjela pomalu. Ve Spojeném Nizozemí převažovala stagnace a v Jižním Nizozemí (Belgii) rychleji rostl počet venkovského než městského obyvatelstva. Ve Švýcarsku se rozvíjela Ženeva s 20tisíci obyvateli. V jižním Německu města setrvala ve stavu z doby přelomu středověku a raného novověku.

Síť měst se rozšiřovala ve středním a východním Německu, Rakousku a českých zemích, ale byla málo patrná ve východní a severní Evropě. Hospodářsko-společenskými centry tu byla městečka, kde se pořádaly trhy a kde zastavovala pošta. V Polsku, které před prvním dělením mělo větší rozsah než Francie, bylo jen 6měst nad 10tisíc obyvatel.

Rychle rostly metropole nacházející se na břehu moře. Londýn, Neapol, Kodaň a Stockholm během 18.století zdvojnásobily počet obyvatel, Lisabon dokonce vzrostl o 133%. Vnitrozemská západoevropská hlavní města rostla pomaleji: Paříž se zvětšila jen o 50%, Madrid o 60%. Výjimečnou dynamiku v jižní Evropě vykazoval Turín (vzrůst o 116%). Ve střední Evropě se Berlín zvětšil 3x, Vídeň o 140%, počet obyvatel se zdvojnásobil v Praze (na 75tisíc), Pešti (54tisíc) a Drážďanech (62tisíc). Moskva se zvětšila o 166% a stala se čtvrtým největším městem Evropy. Z hlavních měst se nejrychleji rozvinula Varšava, která se ve 2.polovině 18.století zvětšila 4x (na 120tisíc). Avšak největším urbanistickým úspěchem století bylo postavení Sankt Petěrburgu na řece Něvě, který spojoval funkce hlavního města Ruska a baltského přístavu. Začali ho stavět na zelené louce v roce 1703 a na konci století již měl 200tisíc obyvatel.

V 18.století se zmenšil rozdíl mezi západní a východní Evropou, pokud jde o rozmístění velkých měst. Jestliže v roce 1700 z 10měst nad 100tisíc obyvatel byla jen dvě na východ od Labe, pak v roce 1800 z 19měst této velikosti již 6připadalo na střední a východní Evropu.

b) stát

Druhá polovina 17. a počátek 18.století byly obdobím vítězné expanze absolutismu. Byla to doba LudvíkaXIV. ve Francii, LeopoldaI. v Rakousku, kurfiřta Fridricha Viléma a krále Fridricha VilémaI. v Braniborsku-Prusku, KarlaXI. a KarlaXII. ve Švédsku, FrederikaIV. v Dánsku a PetraI. v Rusku. Po restauraci monarchie v Anglii se Stuartovci pokoušeli vládnout bez parlamentu a ve Spojeném Nizozemí se vlády místodržitele VilémaIII. Oranžského přibližovaly monarchii. Upevnila se suverenita říšských knížat v Německu. Španělský absolutismus získal po nástupu Bourbonů novou sílu.

V první polovině 18.století v mnoha zemích zesílil vliv oligarchie. V Polsku magnátská svévole dosáhla svého vrcholu. Ve Velké Británii za vlády prvních králů z hanoverské dynastie vládla oligarchie whigů. Ve Spojeném Nizozemí republikánská oligarchie odstranila oranžskou dynastii. Švédsko po roce 1718 vešlo do několika desetiletí trvajících "období svobody". K přechodnému oslabení absolutistické monarchie došlo ve Francii v období regentství po smrti LudvíkaXIV. Staré italské republiky (Benátky, Janov) konzervovaly své oligarchické formy vlády. Druhá polovina 18.století přinesla expanzi "osvícenského absolutismu". Ve Švédsku GustavIII., který se opíral o nižší stavy, provedl monarchistický převrat. Ve Spojeném Nizozemí, v podmínkách občanské války a cizí intervence, došlo k restauraci vlády oranžské dynastie. V Polsku za vlády Stanislava Augusta pokračovalo ohraničování magnátské oligarchie. Ve Velké Británii JiříIII. usiloval zastavit proces eroze monarchie. Ve Francii se vláda pokoušela o reformy. V zemích osvícenského absolutismu se monarchie z "boží milosti" měnily v "racionální" hledající své ideové odůvodnění ve společenské užitečnosti. Nejsmělejší z reformátorů -- JosefII., skončil svou vládu v podmínkách hluboké krize, pokusy o osvícenské reformy byly přerušeny v Portugalsku, Itálii a Dánsku.

Ve většině evropských zemí proběhla v 18.století podstatná přeměna státní administrativy ve směru centralizace a specializace. Nejsilnější tendenci administrativních reforem v monarchiích byla postupná likvidace partikularismů a zemských samospráv. Jejich udržování bylo naopak rysem republik (Spojené Nizozemí, Švýcarsko, USA).

Na prahu 18.století byla vzorem velké centralizované monarchie Francie LudvíkaXIV. Pro Francii bylo charakteristické vedení ministerských resortů jednou osobou. Francouzský příklad napodobovali také španělští Bourboni. V podobné situaci jako Španělsko, které bylo konglomerátem starých iberských království a zámořských provincií, byla i monarchie rakouských Habsburků. Každá ze zemí habsburské monarchie (Dolní a Horní Rakousy, Tyrolsko, Štýrsko, Kraňsko, Korutany, Čechy, Morava, Slezsko, Uhry, Lombardie, Benátsko a Belgie) měla svůj zvláštní charakter a tradice. Centrálně budované úřady v průběhu 18.století postupně stále více ohraničovaly zemské stavovské instituce. Reformátorské počínání Marie Terezie a JosefaII. bylo ovlivněno příkladem jejich hlavního rivala Pruska.

Evropa byla v 18.století více militarizována než dříve. Dřívější

války měly převážně improvizovaný charakter a bojující armády si samy dobývaly obživu, a to na úkor civilního obyvatelstva. Po skončení války byli vojáci propuštěni a ve zbrani zůstávaly jen nepočetné jednotky stálé armády. V 18.století se zvýšil početní stav stálých armád a zmenšil se rozdíl mezi početností vojsk v době války a v době míru. Pravidelné armády obdržely jednotnou zbraň a stejnokroj. Aprovizaci vojska převzal stát. Vznikly vojenské nemocnice, domovy invalidů a vojenské školy. Ve Francii a Anglii, a později rovněž ve Španělsku a Piemontu, vedle stálé armády existovaly milice, které prováděly v době míru periodická cvičení a v době války byly povolávány do regulérní služby. Ve Švédsku každý pluk měl svůj obvod, který mu dodával rekruty. Vojenští osadníci tvořili základ nepravidelných formací v Rusku (kozáci) a v habsburské monarchii (Vojenská hranice). Ruská pravidelná armáda se od doby Petra I. opírala o odvody rolníků (jeden ze 100). Na cestě k zavedení všeobecné vojenské služby se dostalo nejbližší Prusko. Ve 2.polovině 18.století podobný systém zavedlo Rakousko. Vojenská povinnost byla pro rolníky postrachem a jednou z hlavních příčin útěků za hranice. Pozemkoví vlastníci byli rovněž odpůrci odvodů, neboť je zbavovaly poddaných.

Na přelomu 17. a 18.století největší vojenskou sílu představovala Francie Ludvíka XIV. Jím vytvořená vojenská soustava byla pro Evropu výzvou a vzorem k následování. Na počátku svých dobovačských válek v roce 1667 měl Ludvík XIV. okolo 70tisíc vojáků, po deseti letech již 280tisíc. V době válek o dědictví španělské bylo ve zbrani asi 400tisíc Francouzů. V dalších letech stav francouzské armády stagnoval od 150 do 180tisíc mužů.

Vedle Francie to byly Spojené Nizozemí a Švédsko, které apogeuem své vojenské síly dosáhly v době velkých válek na počátku 18.století. Znamení švédská armáda Karla XII. měla okolo 120tisíc mužů. Také žoldnéřská vojska ve službách Holandska dosahovala 100tisíc.

c) náboženství

Vestfálský mír z roku 1648 zakončil v Evropě období velkých náboženských válek. I když v 18.století ještě sporadicky docházelo k ozbrojeným konfliktům z náboženských důvodů, měly většinou charakter vzpoury utiskované menšiny počítající s pomocí z vnějšku. V letech 1702-1704 se zbraně chopili francouzští hugenoti. Náboženské konflikty ve Velké Británii souvisely se snahami jakobitů (stoupenci Jakuba II. a III.) a anglo-francouzskými válkami. Byly to však z celoevropského hlediska jevy okrajové a 18.století může být považováno za století náboženské tolerance.

Duch tolerance byl v zásadě vlastní všem křesťanským vyznáním. Každé z nich se ovšem považovalo za nositele jediné pravdy a bojovalo za toleranci pouze tehdy, když se octlo v menšině. Tak katolíci upalovali heretiky ve Španělsku a domáhali se tolerance v Anglii, kalvíni zase tupili "papežence" v Ženevě a bojovali za toleranci ve Francii.

Zemí největší náboženské svobody bylo tradičně Spojené Nizozemí a v 18.století byla široká tolerance uplatňována i v Prusku. Tolerance činila pokroky ve Velké Británii, ale více vůči nekonformním protestantským vyznáním, než ve vztahu ke katolíkům. V Irsku církevní organizace zahrnující několikamilionovou masu katolíků byla formálně nezákonná. Existoval zde značný počet kočovných kněží, tajné kláštery a za hranicemi vysvěcení

biskupové. Mezi protestantskými zeměmi baštou bojovného luteranismu byla Skandinávie, ale ve Švédsku byla v roce 1781 zavedena náboženská svoboda. Protestanti a katolíci v Německu v 18.století žili ve shodě.

V katolickém světě státy Apeninského a Pyrenejského poloostrova si zachovaly náboženskou hegemonitu. Dříve tolerantní Polsko prožívalo od poloviny 17.století období katolického prozelytismu směřovaného v 18.století hlavně proti pravoslaví. Ve Francii netolerantní politika LudvíkaXIV. byla prakticky opuštěna za jeho nástupců a v roce 1788 byl vydán toleranční edikt příznávající hugenotům občanská práva. O něco dříve, v roce 1781, protestanté a pravoslavní obdrželi toleranční patent v habsburské monarchii.

Toleranční politiku vůči balkánským pravoslavným věřícím provádělo Turecko, které podporovalo centralistické snahy konstantinopolských patriarchů. V 18.století v pravoslavné hierarchii na Balkáně převládli Řekové, zatímco Srbové a Bulhaři ztratili zbytky církevní nezávislosti. Ve východních částech Polska, po téměř úplném vytlačení pravoslaví uniatskou řeckokatolickou církví za vlády Jana Sobieského, došlo v 18.století k renesanci pravoslavné církve, organizačně a politicky spjaté s Ruskem. V Rusku od doby PetraI. vláda tvrdě bojovala se sektami, které se odtrhly od pravoslaví. Projevovala však toleranci vůči imigrantům ze zahraničí a jinověrcům na nově připojených územích (protestantské baltské země, katolíci v zabraném východním Polsku).

Ve 2.polovině 18.století se zlepšilo postavení Židů v Evropě. Právní status Židů se v různých zemích lišil. I v tak tolerantních zemích, jako bylo Spojené Nizozemí a Polsko, měli daleko k rovnoprávnosti. Mnohdy sami Židé, těšící se vnitřní samosprávě a kulturní samobytnosti, ve své pravověrné mase nespěchali s emancipací obsahující v sobě perspektivu kulturní asimilace s okolím.

Vztahy mezi státem a církví, jak se utvořily v 16. a 17.století v protestantských zemích, spočívaly na existenci konzistoře, tvořené duchovními i světskými osobami, respektující monarchu jako hlavu národní církve. Z nekatolických zemí došlo k největším změnám v Rusku, kde PetrI. zrušil úřad patriarchy a vedení církve svěřil Nejvyššímu synodu, jehož členy jmenoval car (tato situace trvala až do roku 1917). Církevní statky za PetraI. a KateřinyII. podlehly ve značné míře sekularizaci. Ruská pravoslavná církev se stala plně závislou na státu. Politický význam papežství a Církevního státu v 18.století klesal. Špatně řízený a bezbranný Církevní stát byl v době válek v Itálii ohrožen cizími intervencemi. Tři velké katolické monarchie -- Španělsko, Francie a Rakousko, které disponovaly na konkláve právem veta, vyvíjely velký vliv na obsazení papežského stolce. Od počátku 18.století ustala diplomatická iniciativa papežů. Papežství se octlo ve stálé defenzivě. V katolických státech byla hlásána svrchovanost státu nad církví a církevním majetkem. Při těchto antiřímských revindikacích vedle absolutistických tužeb monarchů nalezly uplatnění i decentralistické tendence jednotlivých biskupů. Objevovaly se i snahy o demokratizaci církve rozšířením zásady kolegialismu a volitelnosti, a to s odvoláním na uspořádání prvotních křesťanských obcí a tradici církevních koncilů.

Pod tlakem vlád a rovněž části světského duchovenstva se octly řády, které byly na Římu více závislé, než více s místními poměry

svázaný diecézní klérus. Osmnácté století přineslo hlubokou krizi řádů, jejichž další existence byla na jeho konci zpochybňována. Kontemplačním a žebravým řádům byla vytykána nečinnost, zatímco jezuitům škodlivý vliv na světské záležitosti. Rovněž hromadění různých sinekur a beneficií v rukách světského kléru vedlo nejen k antiklerikálním vystoupením, ale i k napětí uvnitř duchovního stavu.

Církevní politika katolických zemí osvěceného absolutismu byla charakteristickým rysem konce 18.století. Směřovala k upravení vztahů mezi státem a církví v tom smyslu, že duchovní se měli stát státními úředníky. Reformátoři chtěli začlenit církevní organizaci do státní administrativy. Kladli důraz na "užitečné" funkce církve (školství, péče o nemocné). Farní klerus měl šířit mezi rolníky osvětu, hygienické zásady a znalost základů humánní i veterinární medicíny.

V mnoha katolických zemích bylo duchovních více než vojáků. Na konci 18.století ve Francii světský i řádový klerus představoval 130tisíc osob, ve Španělsku s polovinou obyvatel Francie dokonce 200tisíc, v desetinásobně méně početném Portugalsku 60tisíc, v Polsku s 5milióny katolíků bylo v mužských klášterech 14tisíc mnichů.

Svět islámu zahrnoval severní a východní Afriku, Blízký východ, značnou část Střední Asie a hluboko zasahoval do Indie, Malajska, Indonésie a na Filipíny. V Evropě Turci drželi Balkán a Tataři černomořské a kaspické pobřeží s Povolžím. Vyznavači Proroka vládli nad Afrikou a Asií od Maroka po Filipíny. V jejich rukách byly obchodní cesty spojující tehdejší svět s Evropou: levantský obchod i středoasijská "hedvábná cesta".

Islámský svět, svým rozsahem značně převyšující ostatní civilizace, je nejlépe srovnatelný s Evropou. Společné středomořské židovsko-řecké dědictví představovalo základ kulturního příbuzenství. Země islámu, které podobně jako Evropa reprezentovaly jednotu v různorodosti, předběhly Evropu v dynamické expanzi a ve snaze ovládnout svět. Z hlediska národnostního a rasového více diferenciování než křesťané, představovali vyznavači Proroka společenství zahrnující např. Arabů, Berberů, súdánské černochoy, Peršany, Turky, Tatary, Uzbeky, Turkmeny, Kazachy, Kirgizy, Afghánce, Indů, Malajce, Javánce, konvertity z řad křesťanů jako Čerkesy, Albánce, Bosňany a různé "renegáty", kterým islám otevíral cestu k nejvyššímu hodnostem v muslimských státech.

Podobně jako křesťanství měl i islám své hereze a schismata (zvláště rozdělení na sunnity a šíity), ale byl jeden Prorok, jeden korán a věřícími navštěvovaná svatá místa. Arabský jazyk, jako jazyk koránu, teologie a vědy, plnil ve světě islámu stejnou univerzální funkci, jako latina v Evropě. Dvorským jazykem, jako v Evropě francouzština, byla perština. Každý vzdělaný muslim musel znát arabsky a persky, spisovné národní jazyky obsahovaly mnoho arabismů. Něčím na způsob Svaté říše římské bylo osmanské impérium se svými nároky na kalifát a svrchovanost nad celým sunnitským světem. Turecká expanze se zastavila na západě na hranici silného státu marockých Maurů a na východě na hranici "heretické" šíitské Persie. Vedle Turecka a Persie bylo třetím muslimským státem indické císařství Velkých Mogulů. Mnoho nezávislých chanátů a sultanátů ve střední a jihovýchodní Asii doplňovalo obraz mezinárodního muslimského společenství.

Na klasickém islámském území v severní Africe a na Blízkém a Středním východě, které zahrnovalo asi 30miliónů lidí, byla

nejpočetnější seskupení v Egyptě, Anatolii a Persii. Zde vznikly dva muslimské státy, z toho Turecko, opírající se o Balkán a Krym, se stalo v polovině 16.století vojensky nejsilnějším státem světa.

Evropa obklíčená z jihu a východu muslimským světem byla oddělena od prastarých zbytků křesťanství v Africe a Asii. Na území Egypta, Palestiny, Libanonu, Sýrie a Persie v muslimském moři se zachovaly ostrůvky východních církví: koptské, arménské, maronitské a syrsko-chaldejské. V mimoevropských zemích byly státními křesťanskými církvemi koptská církev v Habeši a autokefální pravoslavná církev v Gruzii.

Součástí koloniální expanze byla misijní činnost křesťanských církví. Misionáři šli většinou zároveň s dobyvateli a tam, kde tomu tak bylo, dosáhla christianizace trvalých výsledků. Avšak velké misijní akce, jejichž kulminace připadala na 2.polovinu 16. a 1.polovinu 17.století měly značně širší dosah. Zvláště jezuité a v roce 1622 vytvořená vatikánská Kongregace propagandy víry měli vizi navrácení celého světa věci katolicismu. Rozmach protireformy protiofenzívy katolictví překračoval hranice obchodních či imperiálních zájmů jednotlivých evropských zemí. Pevnou církevní strukturu měla Latinská Amerika. Na konci 18.století zde bylo 30biskupství, více než tisíc klášterů a asi 70tisíc kostelů a kaplí. Církevní majetek zahrnoval třetinu obdělávané půdy. Teprve synoda v Limě v roce 1772 dovolila svěcení Indiánů a mesticů na kněze.

Jedinou asijskou zemí, která natrvalo přijala křesťanství, byly Filipíny. Vedle španělského arcibiskupství v Manile vzniklo v Asii arcibiskupství v portugalské kolonii Goa v Přední Indii. V Indii tradiční metody christianizace dosáhly úspěchu jen tam, kam sahala portugalská panství, tj. na části západního pobřeží. Portugalští kněží se domlouvali s obyvatelstvem za pomoci tlumočnicků. Na konci 18.století bylo v Indii několik set tisíc křesťanů.

V Indočíně, stejně jako ve všech zemích Asie, Afriky a Ameriky, určitou obtíž v misijní činnosti představovala křesťanská doktrína o monogamickém a nerozlučitelném manželství. Zvláště tam, kde misionáři pronikli do dvorských kruhů, setkali se s energickým odporem konkubín, "druhých žen" a eunuchů. Intriky serailu byly často původcem represí a vyhoštění misionářů. Nicméně Tonkin (severní Vietnam) se stal největším křesťanským společenstvím na asijském území nepodléhajícím kontrole Evropanů. V porovnání se 16. a 17.stoletím však katolická misijní činnost v 18.století slábla. Příčinou bylo ochabnutí náboženské horlivosti v samotné Evropě, rivalita mezi katolickými státy a na některých územích vytlačení katolických koloniálních mocností protestantskými.

V anglosaském světě se rozšířil metodismus, nejvíce fanatické náboženské horlivosti projevíli puritáni v Nové Anglii. Ti z nich, kteří se pokusili christianizovat Indiány, tak činili s puritánskou důkladností. Ve 2.polovině 18.století dynamický prozelytismus rozvinuli v Severní Americe metodisté, baptisté a moravští bratři. Dánští protestanté rozvinuli misijní činnost mezi grónskými Eskymáky. Další rozvoj misí na dalekém severu je spjat s nezvyklou misijní aktivitou moravských bratří, kteří ve 2.polovině 18.století iniciovali také protestantské misie mezi africkými černochoy a jihoamerickými Indiány.□